

Agnieszka Kania

0000-0003-1113-7179

Uniwersytet Jagielloński

Smak zielonych pomarańczy O książce Małgorzaty Chrobak *Bohater literatury dziecięcej i młodzieżowej z okresu PRL-u. Między kreacją a recepcją, Kraków 2019*

The Taste of Green Oranges

About the Book *Bohater literatury dziecięcej i młodzieżowej z okresu PRL-u.*

Między kreacją a recepcją [*The Hero of Polish Children’s*

and Young Adult Literature from the PRL Period. Between Creation

and Reception] by Małgorzata Chrobak, Kraków 2019

Abstract: The article discusses the content of the book by Małgorzata Chrobak, *The Hero of Polish Children’s and Young Adult Literature from the PRL Period. Between Creation and Reception*, valuable for a diverse audience, including young researchers of literature. The author of the review emphasizes the cognitive value of the first chapter of the monograph, which contains a description of the customs of the PRL period, thanks to the analysis of contemporary works for a young audience set in socialist Poland. Next, the content of the second chapter of the book, which deals with the definition of young adult literature from various perspectives, is presented. The third chapter, entitled “The Hero of Young Adult Literature in the Face of Initiation”, written in the spirit of cultural poetics, is a successful analysis of the creation of several heroes from novels from the PRL period. In the last, fourth chapter of the book, Agnieszka Kania notices a certain lack of examples in an interestingly thought-out and presented clash of the heroes with various aspects of the reality of the People’s Republic of Poland.

Keywords: People’s Republic of Poland, young adult literature of the PRL period, literary hero, initiation novel

Nostalgiczno-prześmiewczy obraz rzeczywistości PRL-u nosi w sobie niemal każdy Polak urodzony przed 1980 rokiem. Nostalgiczny, bo najczęściej odnoszący się do świata dzieciństwa czy młodości, który odszedł i naturalnie podlega idealizacji. Prześmiewczy, bo z perspektywy czasu mniej pamięta się grozę,

a bardziej nie może się uwierzyć, że peerelowskie absurdy i niedostatki dnia codziennego faktycznie miały miejsce.

Badania nad literaturą lat powojennych, której akcja rozgrywa się w groteskowych czasach i dziś już zupełnie nieznanymi przestrzeniami Polski Ludowej, będą wkrótce prowadzić i prowadzą także literaturoznawcy urodzeni pod koniec lat 80. XX wieku, dla których — na szczęście — wyroby czekoladopodobne i kartki na mięso są tylko elementem wspomnień rodziców i dziadków. Im w surowszym przyjdzie pierwszy rozdział książki Małgorzaty Chrobak *Bohater literatury dziecięcej i młodzieżowej z okresu PRL-u. Między kreacją a recepcją*, zatytułowany *(Nie)pamięć PRL-u. Między egzotyzacją a sitcomizacją*. Zawiera on barwną i żywą opowieść o realiach życia w latach 60., 70. i 80. ubiegłego wieku, realiach wartych przypomnienia dla peerelowskich tubylców, bo pamięć płata figle i nie każdy szczegół przechowuje w swoich zasobach, i uświadomienia dla tych, którzy urodzili się i dorastali w innej epoce.

Autorka przekonuje, że powrót do czasów PRL-u ma miejsce w wielu współczesnych autobiografiach, książkach wspomnieniowych czy fikcji literackiej opartej na prawdziwych wydarzeniach, i przywołuje liczne przykłady, które służą jej między innymi do przybliżenia oraz zweryfikowania topografii i antropologii dzieciństwa/młodości ich autorów. To także zachęta do refleksji dla tych odbiorców *Bohatera literatury dziecięcej i młodzieżowej z okresu PRL-u*, którzy dorastali w opisanym czasie i mogą skonfrontować zapamiętane sytuacje, realia i zdarzenia ze wspomnieniami rówieśników. I wyzwanie dla tych czytelników, dla których świat PRL-u jest, używając określenia Hanny Świdry-Ziemby, „światem egzotycznym”, inaczej mówiąc: rzeczywistością zaszyfowaną, wymagającą odkodowania dzięki wiedzy historycznej i obyczajowej.

Pamięć zapachu rzadko pojawiających się w domu pomarańczy i traktowanie ich jako dobra luksusowego podzielałam z cytowaną w książce Anetą Górnicką-Boratyńską. Co ciekawe, nie przypominam sobie jednak przywołanych przez Małgorzatę Chrobak zielonych pomarańczy, mających zastąpić brak tych prawdziwych. Nikt ich w domu nie kupował? Wyparłam je ze świadomości? Okazuje się, że pogłębione spojrzenie badaczki na problem rodem z PRL-u uświadamia nam istnienie rejonów zapomnianych i przestrzeni dotąd nieznanych, a przecież jakoś obecnych w naszym ówczesnym sąsiedztwie. Podobnie ma się rzecz z literaturą. Skoro czytaliśmy książki Niziurskiego, Bahdaja, Jurgielewiczowej, Ożogowskiej i innych, wydawać nam się może, że wszystko o nich wiemy. A jednak ich świat przedstawiony — analizowany z dystansu — odkrywa swoje tajemnice i zabiegi artystyczno-ideowe, o których jako młodzi odbiorcy współczesnej dla nas literatury nie mieliśmy pojęcia. Ba! Z których jako uczestnicy ówczesnego życia społecznego i kulturalnego zupełnie nie zdawaliśmy sobie sprawy: „Komentarze ujawniają weryfikację ocen, rozczarowanie wynikające ze zderzenia naiwnego odbioru nastolatka z wie-

dzą dorosłego na temat propagandowej wymowy niektórych postaci” (Chrobak, 2019, s. 12)¹.

Pierwszy rozdział monografii Małgorzaty Chrobak to także — niejako mimochodem — ważny przegląd powstającej współcześnie, w XXI wieku, literatury dla dzieci i młodzieży, której akcja rozgrywa się przed 1989 rokiem. Odbiorca zyskuje wiedzę nie tylko o utrwalonych na kartach rozmaitych książek realiach lat powojennych, lecz także wnikliwą analizę sposobu przedstawiania tego okresu okiem starszych i młodszych autorów pozycji wydanych w kilku ostatnich latach. Badaczka słusznie zauważa, że dzisiejsi „trzydziesto-, czterdziestolatkwowie kreują przeważnie groteskowy wizerunek epoki. Za pomocą humoru rozbrajają rozmaite nedorzeczności, absurdy i paradoksy ówczesnej rzeczywistości. Data urodzenia daje im swoistą przewagę nad starszymi pokoleniami, pozwala im na bezkarność i naiwność ocen” (s. 32). Uwaga ta dotyczy książek między innymi Katarzyny Ryrych, Macieja Prokopa, Pawła Beręsewicza.

Dekadę temu, we wstępie do tomu *Literatura czasów PRL-u o PRL-u*, który był trzecim z kolei w serii *Zanurzeni w historii, zanurzeni w kulturze*, Marek Karwala i Barbara Serwatka pisali:

Chociaż epoka PRL-u została zamknięta już z górą dwadzieścia lat temu, to przecież nadal wzbudza emocje zarówno historyków zajmujących się dziejami najnowszymi, socjologów, psychologów społecznych, jak i przedstawicieli jeszcze wielu dyscyplin, którzy pragną rozpoznać w pełni ten trwający niemal pół wieku przedział naszej historii. W ostatnich latach coraz wyraziściej brzmi także głos literaturoznawców; wzmaga się zainteresowanie tym niejednoznacznym, wewnętrznie sprzecznym, obfitującym licznymi paradoksami okresem, który stwarzał pole do zaistnienia utworom tendencyjnym i tandetnym, ale z drugiej strony ugiął się pod ciężarem dzieł wybitnych, a przynajmniej ich części, którym nie był w stanie zamknąć drogi do zaistnienia.

Karwala, Serwatka, 2011, s. 6

W krąg wspomnianych tu głosów literaturoznawców znakomicie wpisuje się książka Małgorzaty Chrobak. Zarysowawszy obraz epoki, w drugim rozdziale swojej pracy badaczka podjęła się rozważań o charakterze bardziej teoretycznym, definiując z jednej strony ujęcie młodości i młodzieży z perspektywy psychologicznej i młodzieżowej, z drugiej — próbując rozstrzygnąć problemy definicyjne dotyczące pojęcia literatury młodzieżowej. Pomiędzy tymi kwestiami czytelnik otrzymuje opis stylu bycia młodzieży (podrozdział *W kręgu subkultur młodzieżowych*) i przegląd badań nad kulturą literacką nastoletnich, które wzbogacają wiedzę o zmieniających się okolicznościach życia codziennego w latach po II wojnie światowej. Ważnym, dziś nieobecnym, aspektem literackiej enkultura-

¹ Wszystkie cytaty z omawianej książki Małgorzaty Chrobak będą podawane za tym wydaniem i oznaczane w tekście numerem strony w nawiasie.

cji młodych było na przykład funkcjonowanie na rynku kilkunastu tytułów prasy dziecięcej i młodzieżowej, w których publikowano utwory współczesnych pisarzy i zachęcano do podejmowania własnych prób literackich, organizując konkursy i plebiscyty.

W tym miejscu warto zaznaczyć jedyną poważniejszą uwagę do książki krakowskiej badaczki, a mianowicie zastrzeżenie do brzmienia jej tytułu. Wydaje się, że zarówno w rozważaniach teoretycznych, jak i w szczegółowych interpretacjach, o których w dalszej części tekstu, Małgorzata Chrobak pomija dziecięcą literaturę PRL-u, skupiając się zdecydowanie na tej przeznaczonej dla starszych, młodzieżowych odbiorców. Usunięcie zatem przymiotnika „dziecięcej” z tytułu rozprawy dałoby obraz faktycznie podjętej, idealnie współgrającej z treścią tematyki omawianej pozycji.

Stawiając sobie za zadanie znalezienie trafnej definicji „literatury młodzieżowej”, czyli inaczej „powieści dla młodzieży”, „prozy dla młodzieży”, „powieści dla nastolatków”, „powieści dla młodego czytelnika”, Chrobak zwraca uwagę na ograniczenia konwencjonalne i oczekiwania społeczne od tego typu utworów. W tym celu przywołuje istotne spostrzeżenie Joanny Papużyńskiej, która dostrzega wymagania od autora i jego „idealnej” książki: poprawności politycznej, postawy pedagogicznej i nastawienia psychologicznego, za co ceną może być albo oderwanie od istotnych problemów współczesności, albo wprowadzenie konwencji literackich dalekich od świata realnego.

Autorka zajmuje się także podejściem badawczym do literatury przeznaczonej dla nastoletnich. Z jednej strony utwory te interpretuje się w ścisłym związku z literaturą dla dorosłych i kwestiami historycznoliterackimi. Z drugiej — opisuje się ten rodzaj twórczości w kategoriach odmienności i odrębności. W swoich dalszych rozważaniach, za Jadwigą Szymkowską-Ruszałą, krakowska badaczka wybiera połączenie tych orientacji jako opcji komplementarych i dokonuje przeglądu stanowisk krytyki w poszczególnych okresach i przełomach literackich PRL-u. W podsumowaniu rozdziału drugiego stwierdza:

Debatę naukową z ostatniego dziesięciolecia zdominowały propozycje metodologiczne, żeby koligacje literatury dziecięco-młodzieżowej rozpatrywać z kontekstami kulturowymi i społecznymi, co wcześniej było raczej zarezerwowane dla badaczy piśmiennictwa dla dorosłych. Ogólne ramy, w których mieści się naukowa refleksja nad tekstami dla nastolatków, pozwalają na szeroko pojęte badania kulturowe, podejmujące inspiracje płynące z antropologii, historii, socjologii, medioznawstwa, semiotyki, mitografii, psychoanalizy, krytyki feministycznej, poststrukturalizmu. Czynnikiem umożliwiającym integrację pomiędzy dyscyplinami jest cyrkulacja idei oraz pojęć.

s. 125

I rzeczywiście, takie wielostronne podejście do wybranych tekstów literackich dla młodzieży z okresu PRL-u znajdziemy w trzecim rozdziale, mającym

charakter analityczno-interpretacyjny: *Bohater literatury młodzieżowej w obliczu inicjacji*. Jako narzędzie analizy służy Małgorzacie Chrobak poetyka kulturowa, która pozwala spojrzeć na utwór literacki w sposób synkretyczny i obserwować w nim przejawy praktyk kulturowych, społecznych czy politycznych.

Przez osiem podrozdziałów czytelnik podąża za erudycyjnym wywodem autorki, która

w analizach wizerunków postaci odwołuje się zarówno do ujęć tradycyjnie stosowanych w teorii literatury czwartej, jak i narzędzi wypracowanych przez semiotyczną personologię, antropologię literatury po kulturową teorię literatury — starając się dostosować język opisu do przedmiotu badań.

s. 23

Bliższemu rozpoznaniu podlegają: tytułowy bohater dylogii Adama Bahdaja *Telemach w džinsach* (1979) i *Gdzie twój dom, Telemachu?* (1982), postaci pierwszoplanowe z *Powodzi* (1970) Jerzego Szczygła oraz *Junaka* (1972) Janiny Barbary Górkiewiczowej, protagoniści *Siódmego wtajemniczenia* (1969) Edmunda Niziurskiego i *Stawiam na Tolka Banana* (1967) Adama Bahdaja oraz *Końca wakacji* Janusza Domagalika (1966) i *Szaleństw Majki Skowron* (1972) Aleksandra Minkowskiego. Okoliczności ich różnorodnych inicjacji Chrobak przedstawia na tle odwołań do innych tekstów literackich z epoki oraz w perspektywie kontekstów kulturowych, filozoficznych i obyczajowych. Jak w początkowych częściach rozprawy, tak i tutaj przypisy uświadamiają rozległość poszukiwań autorki i jej świetne rozeznanie w wielu aspektach omawianej problematyki.

Ostatni, czwarty rozdział książki, zatytułowany *Młodzieńczy bohater wobec rzeczywistości PRL-u*, to udane, choć pozostawiające w czytelniku niedosyt przykładow, połączenie rozważań o specyficznej (może to tylko dzisiejsza perspektywa?) obyczajowości drugiej połowy XX wieku z analityczną rekonstrukcją postaw bohaterów wobec następujących części składowych realiów życia: codzienność, formy spędzania czasu wolnego, niektóre elementy scenografii (wygląd zewnętrzny, ubiór, mieszkanie, kamienica, najbliższa okolica).

W podrozdziale *Rola zmysłu w postrzeganiu postaci* autorka analizuje sposób konstruowania postaci w powieściach Ireny Jurgielewiczowej i konstatuje:

Z ekspresji twarzy, spojrzeń, motoryki ciała stara się Jurgielewiczowa wydobyć prawdę o różnorodności i zmienności ludzkich postaw. Przede wszystkim jednak chce pokazać zróżnicowane reakcje na „obcość” drugiego człowieka. Dzięki temu udaje się autorce *Niespokojnych godzin* stworzyć ruchome, wewnętrzno- -zewnętrzne konterfekty nastoletnich bohaterów będących w trudnej sytuacji życiowej, samotnych i zagubionych. Gesty i mimika zdradzają prawdę o ich wnętrzu, „mówią” o uczuciach nienazwanych wprost lub ledwie przeczuwanych przez narratorów-obszerników [...]. Te literackie portrety wciąż za-

skakują psychologiczną odkrywczością, a także swoją „niepoprawnością” wobec założeń ówczesnej pedagogiki społecznej.

s. 224

Tematem kolejnej części książki są z kolei *Chłopcy z warszawskich ulic*: bohaterowie *Do przerwy 0:1* i *Uwaga! Czarny parasol* Adama Bahdaja oraz *Ucha od śledzia* Hanny Ożogowskiej. Ich działania ukazane zostały na tle odbudowującej się, ale wciąż pełnej zapomnianych, zrujnowanych zaułków, Warszawy.

Finałowy podrozdział przynosi eksplorację jednego ze szczegółów w konstrukcji postaci w prozie Adama Bahdaja — mowy stroju. Badaczka stwierdza, że autor popularnych powieści i „kultowych” bohaterów (by wspomnieć choćby *Podróż za jeden uśmiech*) jest pisarzem zwracającym baczną uwagę na wygląd swoich bohaterów, który pozostaje w ścisłym związku z ich statusem społecznym oraz ma wyrazistą symbolikę, a także nacechowanie neutralne lub ironiczne. Analiza ubioru i sposobu bycia poszczególnych postaci, ich barwności i różnorodności, prowadzi do wniosku, że

W poetyce stroju u Bahdaja egalitarną zgrzebność wypierają „niepoprawne” politycznie: ekstrawagancja, szykowność oraz barwność stroju. Pisarz nie ukrywa swoich sympatii do zachodnioeuropejskich trendów w kulturze. Jego bohaterowie słuchają współczesnej muzyki rozrywkowej, tańczą w rytmie twista, pasjami oglądają amerykańskie filmy, zaczytują się w powieściach detektywistycznych.

s. 238

We wprowadzeniu do swojej książki Małgorzata Chrobak deklaruje:

Nie stawiam sobie celu nakreślenia całościowej panoramy jego przygód. Bardziej interesują mnie wybrane aspekty kondycji bohatera ówczesnej prozy, które odzwierciedlają przemiany społeczno-obyczajowe w Polsce drugiej połowy XX wieku. Impulsem mojej refleksji stały się postaci literackie utrwalone w potocznej pamięci jako „bohaterowie tamtych czasów”, osadzeni w realiach lat 60., 70. i 80. XX wieku. By zinterpretować sensy tkwiące figurze bohatera literackiego, przyglądam się otaczającej go codzienności, różnym jej enklawom, od „mowy” stroju, przestrzeni domowej, szkolnej, lokalnej, poprzez efekty nudy i „nicnierobienia.

s. 23—24

Tak sformułowane założenie udało się badaczce z powodzeniem zrealizować. Podczas lektury *Bohatera literatury dziecięcej i młodzieżowej z okresu PRL-u. Między kreacją a recepcją* uczestnik życia w PRL-u utrwala sobie różne jego aspekty, a nawet poszerza wiedzę. Informacja o niepamiętanym/nieznanym smaku zielonych pomarańczy staje się dla piszącej te słowa symbolem ujawniania się, wraz z upływem czasu i z perspektywy wspomnień innych uczestników

życia społecznego, tych przestrzeni rzeczywistości PRL-u i powstającej w niej prozy dla młodego odbiorcy, których nie sposób było dostrzec z bliska, w aktualnej wówczas sytuacji odbiorczej. Odczytywane w kluczu dystansu historycznego utwory, a zwłaszcza ich protagoniści, ujawniają swój z jednej strony uniwersalny, z drugiej — konwencjonalny charakter ze względu na realia społeczne i obyczajowe.

Pewien niedosyt w omawianym temacie literatury młodzieżowej PRL-u, nie jako zarzut wobec zamiaru i realizacji problematyki przez Małgorzatę Chrobak, lecz jako wyzwanie dla kolejnych badaczy, pozostawia sposób nakreślenia relacji rodzinnych opisanych w ówczesnej literaturze, sposób obrazowania kobiet i dziewcząt (punkt widzenia krytyki feministycznej) czy wątki szkolne.

Na koniec wypada zapytać, czy, a jeśli tak, to jak długo jeszcze warto będzie sięgać do powieści z lat powojennych i interpretować ich świat przedstawiony. Odpowiedzią niech będzie refleksja Edmunda Wnuka-Lipińskiego, który we wstępie do swoich wspomnień, również dotyczących przede wszystkim PRL-u, pt. *Światy równoległe. Autobiografia w sensie ścisłym*, może nieco patetycznie, ale bardzo słusznie stwierdza:

Dziś, kiedy mówię moim studentom, urodzonym już w wolnej ojczyźnie, o wydarzeniach z tamtych lat, odbierają te opowieści jak bajania starszego pana o zamierzchłych czasach. W istocie jest to zdrowy mechanizm odnawiania się życia poprzez następstwo pokoleń. Nie można bowiem żyć wyłącznie przeszłością, jeśli chce się sprostać wyzwaniom dzisiejszego, gwałtownie zmieniającego się świata. Historia nie może być balastem trzymającym nas na uwięzi anachronicznych mitów kulturowych, choć nie może również być zapomnianym lamusem, do którego zaglądną jedynie hobbyści, rozmiłowani w starociach. Musi być przeszłością żywą w naszej zbiorowej pamięci, tutaj bowiem bije źródło naszej narodowej tożsamości i sensowności naszego trwania w rodzinie narodów europejskich.

Wnuk-Lipiński, 2015, s. 8

Literatura

Chrobak M., 2019, *Bohater literatury dziecięcej i młodzieżowej z okresu PRL-u. Między kreacją a recepcją*, Kraków.

Karwala M., Serwatka B., 2011, *W pociągu Historii, czyli literatura w czasie PRL-u. Słowo wstępne*, w: tychże, red., *Literatura czasów PRL-u o PRL-u*, Kraków.

Wnuk-Lipiński E., 2015, *Światy równoległe. Autobiografia w sensie ścisłym*, Warszawa.

Agnieszka Kania — dr, adiunkt w Katedrze Polonistycznej Edukacji Nauczycielskiej na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Absolwentka studiów po-

dyplomowych wiedza o kulturze. Przez kilkanaście lat polonistka w LO, współautorka cyklu podręczników *Czarowanie słowem*, jurorka i organizatorka eliminacji Ogólnopolskiego Konkursu Krasomówczego im. Wojciecha Korfantego. Jej zainteresowania naukowe to m.in. interdyscyplinarne aspekty dydaktyki literatury i języka. Autorka książek: „*Polak młody*” na lekcjach języka polskiego. *Edukacja polonistyczna a kształtowanie poczucia tożsamości narodowej* (Kraków 2015), *Lekcja (nie)obecności. Dziedzictwo polsko-żydowskie w edukacji polonistycznej* (Kraków 2017).

e-mail: agn.kania@uj.edu.pl